

Н. О. Гаврилюк

ТОРГІВЛЯ МІЖ ГРЕКАМИ ТА СКІФАМИ У VI–IV СТ. ДО Н. Е.

Ще донедавна при дослідженні економічних питань давніх суспільств дії палеоекологічного фактора приділялося порівняно мало уваги. Водночас завжди (хоч би на інтуїтивному рівні) було цілком зрозуміло, що не тільки розвиток, а й саме існування суспільства будь-якого рангу (примітивного чи розвинутого) реалізується у межах конкретної геосистеми, яка складається з певних еколого-економічних районів. Загальний підхід до розробки методики палео-екологоекономічного аналізу щодо степової зони Північного Причорномор'я доби раннього залізного віку та деякі результати застосування цієї методики наведені у попередніх наших працях¹. Степова Скіфія – найбільш вагоме етнополітичне утворення у межах від Дунаю до Дону – розвивалась в умовах степової геосистеми, в якій наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. існувало п'ять еколого-економічних районів: Кам'янський, Капулівський, Кримський, Побузько-Поінгульський та Придністровський².

Кожний еколого-економічний район складається з трьох зон – розселенської, яка знімає первинне екологічне навантаження з ядра району; ресурсної, з якої до центру надходять основні сільськогосподарські ресурси та фільтраційної зони, функцією якої є очищення природних ресурсів та постачання основних енергетичних ресурсів³.

Зупинимося на характеристиці третьої зони Побузько-Поінгульського або Ольвійського району⁴. За визначенням, її основною функцією є відновлення ресурсів, їх фільтрація. Серед ресурсів головне місце належить *енергетичним* ресурсам, що постачаються у центр та перші дві зони. Третю, або рекреаційно-фільтраційну, зону Ольвійського еколого-економічного району становило степове Побужжя-Поінгулля з численними скіфськими поховальними пам'ятками та невеликою кількістю стоянок.

Специфіку регіону серед інших регіонів Північного Причорномор'я впевнено демонструє ретельний аналіз інвентаря поховань степів Північного Причорномор'я, проведений за допомогою інформаційних технологій. У номенклатурі поховального інвентаря простежується сильний вплив Ольвії, що відрізняє Побузько-Поінгульський регіон від інших еколого-економічних районів.

Мирний характер стосунків між скіфами та греками – мешканцями античних центрів Північного Причорномор'я – протягом тривалого часу свідчить, що товарообмін між ними мав нетто-баланс. Тобто, вартість тих товарів, які надходили степовим скіфам, мала дорівнювати вартості товарів, які одержували від них греки.

Серед товарів, які поступали у скіфське Побужжя-Поінгулля, як і в Степову Скіфію загалом – предмети розкоші, вино, парадний посуд, зброя. Більш того, склад інвентаря поховальних пам'яток третьої зони еколого-економічного рай-

ону свідчить, що зв'язки між ядром та цією зоною були досить жвакими. Найбільш жвакими торгівельні стосунки Ольвії з скіфами були у першій половині V ст. до н. е. та у IV ст. до н. е.⁵.

Природнім буде спробувати визначити перелік товарів, які могли постачати на ринки античних центрів Північного Причорномор'я і передусім в Ольвію степові скіфи, тобто, розглянемо можливі статті експорту із степової зони.

Основою економіки степових скіфів було скотарство. Існує два свідчення про вивіз скотарської сировини з Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці. Найчастіше наводиться загальне зауваження про це Страбона (Strabo, XI, 11, 12). Досить красномовним є свідчення Демосфена, який згадував, що з Феодосії серед інших товарів на корабель, який привіз до цього міста 80 посудин з коським вином, було навантажено, окрім 12 посудин з солоною рибою, 1–2 посудини вовни та 2–3 зв'язки козячих шкір (341 р. до н. е.) (Dem., XX, 34).

Не заперечуючи можливості експорту зі Скіфії продуктів скотарства, зауважимо що, по-перше, воно було розвинуто і на Боспорі⁶, і в Ольвії⁷, по-друге, рівень розвитку скотарської галузі у степових скіфів значно нижчий за рівень розвитку тваринництва у греків Північного Причорномор'я – вона забезпечувала лише нагальні потреби скіфів і про товарний характер продукції скотарства не йдеться⁸. Таким чином, продукти скотарства не були основними в торгівлі з греками-колоністами.

Існує думка про хлібну торгівлю як основу багатства степової скіфської знаті⁹. Більш того, незважаючи на вихід праці О. М. Щеглова¹⁰, в якій докладно та аргументовано доведена неможливість поповнення хлібного потенціалу Боспору за рахунок скіфського хліба, в останніх скіфознавчих працях уперто переказується міф про хлібну торгівлю скіфів. Навіть визначено „пік вивозу хліба з Північного Надчорномор'я. І скіфська верхівка небувало збагатилася на цьому”¹¹. Загалом не доводиться заперечувати існування торгівлі хлібом між грецькими державами та метрополією, що підтверджується писемними джерелами. Однак, участь скіфів у цій торгівлі та можливість контролю скіфської знаті над хлібною торгівлею дуже перебільшена. До аргументації О.М. Щеглова останнім часом додалися нові спостереження щодо особливостей торгівлі різних регіонів античного Причорномор'я з метрополією¹². Нагадаю і свої спостереження з боку, так би мовити, скіфського світу.

По-перше, як це було нами показано на археологічному матеріалі, землеробство у Степовій Скіфії до кінця V ст. до н. е. не фіксується, а значить, до цього часу експортна пшениця не могла бути „скіфською”. Той землеробський компонент, який з'явився в економіці степових скіфів наприкінці V ст. до н. е., був орієнтований на виробництво твердих кормів (плівчастого ячменю та проса), тобто на потреби степового скотарства і поповнити „хлібний потенціал”, як то пише Ю. О. Виноградов¹³ оснований саме на пшениці ніяк не міг.

По-друге, процес скорочення території Ольвійської хори на рубежі першої – другої чвертей V ст. до н. е. жодним чином не пов'язаний з хлібною торгівлею і цілеспрямованою політикою скіфських царів, які нібито хотіли монополізувати цю торгівлю¹⁴. Невелика роль „скіфського зерна” в Ольвії вже показана¹⁵. Звернімо увагу на інші фактори, що блокують можливість скіфської хліботоргівлі.

Нашими дослідженнями показано, що склад культур скіфського землеробства IV ст. до н. е. виявляє лише неекспортні його види – плівчастий ячмінь та

просо. Іншими словами, згідно з археологічними даними, степові скіфи не могли торгувати своїм хлібом – його у них у самих ніколи не було.

Так звана посередницька діяльність степових скіфів у торгівлі хлібом лісостепоного походження також є суто умоглядним припущенням, яке не підтверджується жодним археологічним фактом або писемним джерелом і, навпаки, заперечується кожним з них. Розвиток землеробства у Лісостепу не викликає сумніву. Однак його дослідження не дали впевнених доказів саме про експортний напрямок розвитку¹⁶. Сфера можливого вивезення зерна з Лісостепу теж обмежується ячменем та просом – зерном, яке могло задовольнити кочовика, але не античну торгівлю. Вірогідно, можна говорити, що експорт зерна з Лісостепу закінчувався у Степу.

На користь цього твердження свідчать і труднощі транспортування зерна на великі відстані, що існували завжди. Вивіз хліба з глибинних районів України, наприклад, став можливим лише при капіталізмі, після того, як було створено розгалужену мережу доріг та прокладено залізниці на південь. Не випадково зерно ніколи не згадується серед здобичі пізніх кочовиків, наприклад, кримців¹⁷. Якби метою набігів було зерно, то потрібно було б їх узгоджувати з часом, коли заповнено зернові ями, тобто, восени, витратити час на пошуки та спустошення зернових ям та вивіз зерна. Можна, звичайно, і купити його у мешканців Лісостепу, але все одно, це краще робити восени і везти вози із зерном через весь степ протягом, як мінімум, місяця. Може, до кінця навігації вони б і встигали. Після такого перевезення ціна цього зерна збільшувалася б на вартість перевезення. Якщо не встигали – зерно треба було б зберігати десь в Ольвії. Вартість такого хліба зростає б ще на вартість збереження. Можна уявити скільки б коштував грецьким споживачам той „скіфський” хліб. Реальні ж ціни на зерно на античних ринках свідчать про протилежне – ціни на ячмінь були дуже низькими¹⁸. З наведених вище причин, хліб теж не міг бути основним еквівалентом грецьких товарів, які надходили до Степової Скіфії.

Разом з „хліботорговлею” степових скіфів у скіфології використовується досить дивовижне поняття „посередницька діяльність степових скіфів”. Останнім часом це поняття поширюється навіть на кіммерійців. С. В. Махортих вважає, що „не тільки кочове скотарство та війна, але й торговельне посередництво було складовим могутності кіммерійців”. Більш того, виявляється, що „у кіммерійців, як і у багатьох інших кочовиків, існував прошарок торговців-посередників та перекупщиків, у чиїх руках перебували торгівля та обмін, як зі своїми одноплемінниками, так і з населенням віддалених регіонів”¹⁹. На підтвердження цієї тези наводиться кілька невеликих праць самого ж С. В. Махортиха та низку свідчень про існування таких посередників у кочовиків середньовіччя та етнографічних кочовиків. Таким чином, в умовах відсутності археологічних матеріалів робиться висновок дуже широкого масштабу. Знову виникає питання, де ті надлишки виробництва, якими обмінювалися мешканці степової зони Північного Причорномор’я зі своїми „багатими” сусідами і за рахунок яких прибутків жили ті міфічні „торговці-посередники”, і що було еквівалентом, який замінював у них гроші (здається, кіммерійських монет, ще не знайдено, а золото хоч і є, але дуже мало).

Нагадаю, що згідно із загальноприйнятим визначенням, посередниками називаються люди, які професійно займаються перепродажем товарів, одержуючи з цього певний прибуток. На цей прибуток вони і існують. Прошарок торго-

вельних посередників може виникнути лише у суспільстві з розвинутими товарно-грошовими відносинами, як це відбулося у середньовічних та пізніх кочовиків. Такі відносини (вони фіксуються, наприклад, знахідками монет) почали складатись у степових скіфів – контактних з греками зонах лише у IV ст. до н. е. Механічне перенесення особливостей економіки пізніх кочовиків на ранніх є помилкою.

Серед товарів, які перелічуються античними авторами при описі греко-скіфської торгівлі, завжди згадуються раби. Розглянемо цю статтю експорту. Нагадаємо, що третя, фільтраційна зона, як правило, виступає у ролі постачальника енергії. У суспільствах раннього залізного віку широко, а у багатьох галузях виробництва – переважно, використовувалася механічна, або мускульна енергія людини. Попит на неї був високий і задовольнявся в основному за рахунок експлуатації рабів. Отже, є всі підстави розуміти рабовласництво як володіння і використання енергоресурсів, які постійно відновлювались, а забезпеченість цими ресурсами може відображати економічний потенціал етнокультурного утворення раннього залізного віку.

У рабовласницькому суспільстві через тенденцію розширення обсягів виробництва, потреби в рабах прогресують. Припинення або зниження потоків рабів рівнозначно виникненню і розвитку своєрідної енергетичної кризи. Головним первинним джерелом відновлення основного виду енергоресурсів були війни або грабіжницькі набіги. Розподіл рабів та їхнє надходження до кінцевого споживача їхньої енергії найбільш ефективні лише в мирних умовах. Експлуатація рабів також потребує мирних умов. Усі перелічені обставини існували у степовій зоні Північного Причорномор'я у VI–IV ст. до н. е. Є всі підстави твердити, що відносини між степовими скіфами та їх північними лісостеповими сусідами не завжди були мирними і що населення Лісостепу небезпідставно боялося степовиків. Відносини ж між степовиками та греками-колоністами були мирними, за виключенням тих випадків, коли виникали воєнні конфлікти між грецькими правителями і скіфи виступали на боці когось з суперників. Причиною такого мирного співіснування була зацікавленість греків у постійних „ділових зв'язках”. Таким чином, торгівля рабами виступала як одна з найважливіших форм торгівлі в античному світі.

Торгівля рабами у Греції завжди була рентабельною. Порівняємо ціни на рабів з Понта та пшеницю – двох статей імпорту, кожна з яких претендує на звання „основної статті”. Вартість раба з Північного Причорномор'я у V ст. до н.е. знаходилась у межах 144 (раб-Скіф з майна метека Кефісодора) – 400 (раб-ремісник)²⁰. Вартість 1 медимну пшениці у цей час дорівнювала 12 драхмам²¹ (табл. 1):

Табл. 1 Співвідношення цін на зерно і рабів на ринках античного світу

Назва товару	Ринок	Дата (ст. до н.е.)	Одиниці виміру	Еквівалент у літрах	Ціна (драхми-срібний статер*)	Джерело
Пшениця	Аттика	пер пол. V	медимн	52	12	Напис з Афін
Пшениця	Березань	пер. пол. VI	медимн	52	7,4	граффіто
Пшениця	Фанагорія	пер. пол. V	медимн	52	9,25	граффіто
Раб-скіф	Афіни	414 р.			144	Andoc., I, 15

* Ідеальний номінал 1 статера егінської монетно-вагової системи прийнято рівним 12,48 г

Візьмемо вартість найдешевшого раба – 144 драхми. Вона могла дорівнювати вартості 624 л пшениці ($144/12*52=624$), якби вона везлася з того ж Північного Причорномор'я. Таким чином стає ясно, що вивозити з Північного Причорномор'я рабів було вигідніше, аніж вивозити звідти пшеницю. Крім того – хліботоргівлі притаманна сезонність. Раби ж, навпаки, могли без особливих труднощів бути захоплені кочовиками у будь-яку пору року і реалізовані на невольничому ринку за короткий час. Виходячи з перелічених причин, можна стверджувати, що собівартість вирощеного у Північному Причорномор'ї зерна була відносно високою, а ціна на ринках Аттики – відносно низькою. Навпаки, собівартість раба-варвара була низькою, а вартість відносно інших категорій товарів, що вивозилися греками – високою.

Можна кількісно показати відносно великі вигоди постачання морем рабів порівняно з перевезенням зерна. Виходячи з афінських цін, за якими 1 кг зерна коштував $12/(52*0,63)=0,37$ драхми (у медімні міститься 52 л, 0,63 – коефіцієнт переводу сипучих мір у вагові), а 1 кг живого товару – $144/70=2,06$ драхми (70 кг – вага середньої людини), отримаємо, що торгівля рабами в $2,06/0,37=5,7$ разів прибутковіша за хліботоргівлю. Окрім того, перевезення рабів здійснювалося з меншими витратами – раба не треба було переносити на корабель, він займав разів у 10 менше місця, ніж 624 літра пшениці, транспортні витрати на раба зводились до його харчування (2-3 оболі на день) і невеликих витрат на охорону.

Розглянемо греко-скіфську торгівлю докладніше та простежимо її зміни з плином часу. Епіграфічні джерела про Ольвію та її периферію VI – першої чверті V ст. до н. е. зібрані та проаналізовані Ю. Г. Виноградовим²², В. П. Яйленком²³ та А. С. Русяєвою²⁴. У цих джерелах неодноразово згадуються раби. Так, за даними листа Ахіллодора, на вісім членів сім'ї громадян припадало п'ять рабів²⁵. Слід погодитися з тим, що говорити про розвинуте рабоволодіння в Ольвії на початку архаїки не доводиться²⁶. Очевидно, у цей час застосування рабської праці обмежувалось домашнім господарством, а землеробство та скотарство забезпечувалося працею вільних.

Оскільки в цілому потреби в рабах в Ольвії у VI – першій чверті V ст. до н. е. не були великими, то, мабуть, деяку частину рабів, що поступали з скіфських земель, ольвіюполіти переправляли на невольничий ринок на о. Хіос, одержуючи взамін у великій кількості вино та оливкову олію. Тому кераміка цього центру широко представлена в матеріалах Ольвії: „... починаючи з посудин з розписом по світлій обмазці кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. і закінчуючи пухлогорлими амфорами другої чверті V ст. до н. е.”²⁷.

Табл. 2. Варіантні розрахунки річних потреб в оливковій олії, морському транспорті та деякі вартісні показники можливої торгівлі (імпорт-експорт) при різній чисельності населення гіпотетичного полісу

Чисельність населення, тис. чол.	0.001	0.1	1	10	100
Олія оливкова, літри	7	700	7000	70000	700000
Кількість амфор на 15 л	0,47	46,67	466,67	4666,67	46666,67
Кількість кораблів на 500 амфор (Q=7,5 т)	0,00	0,09	0,93	9,33	93,33
Кількість кораблів на 5000 амфор (Q= 75 т)	0,00	0,01	0,09	0,93	9,33
Кількість кораблів на 10000 амфор (Q=150 т)	0,00	0,00	0,05	0,47	4,67
Вартість (у драхм.), при ціні 6 оболів за 1 л	7	700	7000	70000	700000
Еквівалентн. кіл-сть рабів по 200 драхм/1 чол.	0,035	3,5	35	350	3500

Виходячи з того, що можливим обмінним товаром були раби, спробуємо оцінити річні потреби понтійського поліса в імпорті, наприклад, олії. Варіантні модельні розрахунки наведені в Табл. 2.

Нам невідома динаміка чисельності полісного населення Північного Причорномор'я, є лише низка оцінок. Вважається, що в класичний та елліністичний часи демографічний потенціал Ольвії міг становити, відповідно, 14...21 тис. осіб – і 28...31 тис. осіб²⁸. З Табл. 2 виходить, що річні потреби Ольвії в традиційному для греків продукті – оливковій олії, яка не вироблялась у Причорномор'ї, можна було задовольнити декількома рейсами торгових кораблів. У скіфські землі олія, мабуть, не надходила, оскільки у традиційній системі харчування кочовиків м'ясо споживалося у вареному вигляді; смажене м'ясо, тим більше – на олії, не вживалося взагалі²⁹. Тобто, цей продукт залишався в колоніях. Ольвіополіти в компенсацію цього постачання кожного року мали продавати, або перепродавати в метрополію кілька сот рабів. Не маючи більш точних даних про кількість рабів в Ольвії аніж ті раби, які згадуються у листі Ахіллодора, все ж можна вважати, що постачання з Ольвії рабів тільки в обмін на олію з метрополії не могло перевищувати десятка відсотків від загальної кількості рабів в Ольвії, і таку кількість рабів колоністи могли переправити, не користуючись послугами своїх кочових сусідів.

Економіка скіфського кочового суспільства у цей час об'єктивно не потребувала великої кількості рабів, оскільки вона базувалась на зовсім іншій, аніж у її цивілізованих сусідів, основі. На початку періоду скіфської архаїки полонених не перетворювали у рабів, а вбивали, про що свідчать дані Геродота. Як слуг басилевса Геродот згадував *οεραιουτεζ*, про яких говориться, що вони природні скіфи і служать за наказом басилевса. При цьому підкреслювалося, що покупних (*ορυρωντοι*) рабів у скіфів зовсім немає [Herod., IV. 72]. Далі відзначалася наявність лише домашніх рабів *δοουλοι* [Herod., IV. 2]. Ними були звичайні полонені – осліплені колотильники молока та пастухи. Більш того, вбивство, а не полонення ворогів уважалось особливою мужністю [Herod., IV. 64].

Оцінюючи загалом характер работоргівлі на початку періоду архаїки Ольвії та її округи можна зробити висновок, що у VI–першій чверті V ст. до н.е. внутрішні потреби в рабах не були великими, а незначна кількість рабів, які все ж таки були, призначалися для транзитної торгівлі з метрополією.

Невелика кількість кочовиків у степовій зоні на початку періоду архаїки не могла завадити контактам греків-ольвіополітів з більш розвиненими землеробськими племенами Лісотепу. Із середини VI ст. до н. е. розпочалося регулярне завезення вина у правобережний лісостеп (по Південному Бугу), пізніше – у лівобережний (по Дніпру). Товари завозили швидше за все греки, які без перешкод долали слабо заселений степ³⁰.

Ситуація докорінно змінилася у другій чверті V ст. до н. е. Цей період вважається як час первинної урбанізації Ольвії, що характеризується зменшенням хори, зростанням будівництва у місті та бурхливим розвитком ремесел³¹. В силу цих причин розширюється сфера та обсяги використання рабської праці. Виросли потреби у некваліфікованій праці рабів, які надходили зі Скіфії. Тобто, ольвіополіти дещо зменшили постачання рабів у метрополію, використовуючи їхню працю в колонії. Тим більше, що у степовому скіфському суспільстві потреби у застосуванні рабської сили не змінилися, але ставлення до полонених

могло змінитися. Не склало особливої проблеми перейти від убивства полонених до їхнього продажу, що й зробили степові скіфи десь у середині V ст. до н. е.

Виникає питання про джерела надходження полонених. Раніше нами було показано, що найбільш актуальною для скіфської економіки була вісь північ-південь. Іншими словами, в коло пріоритетних економічних інтересів скіфів потрапляли племена лісостепу та грецькі колонії³². Особливостями Лісостепу в цей час була значна кількість городищ з розвинутою сільськогосподарською округою і великою щільністю в них зовсім не войовничого населення. Оборонний характер „військової доктрини” лісостепоного населення очевидний. Так, у Київсько-Черкаському регіоні відкрито 3 городища, 25 селищ, і приблизно 200 поховань VII ст. до н. е.; 15 городищ, 14 селищ і 97 поховань VI–V ст. до н. е., що утворювали систему укріплень³³. Велика кількість пам’яток осілости існує в цей час і на території Лівобережжя, серед яких найбільш значним і вивченим є Більське городище³⁴. На нашу думку, військова загроза реалізовувалася грабінницькими набігами, метою яких було захоплення худоби та полону, а не захоплення нових територій. Тому городища не знищувалися, але на деяких з них зустрічаються сліди пожеж.

Набіг (звичайно верховий набіг з Криму на Лісостеп – якщо у кожного його учасника 1–2 запасних коня – тривав два тижні з грабежем протягом 1–2 днів) можна було здійснювати у будь-яку пору року. На зворотному шляху, у межах степу здобич розподілялась між учасниками походу і кожний зі своєю часткою полону прямував до свого роду³⁵. Організація набігів, як нам здається, не змінилася із скіфських часів. Потім невеликими партіями раби постачались у грецькі міста, насамперед в Ольвію, де обмінювалися на вино, ремісничі товари, зброю чи вироби з золота. При переправі в метрополію раби дорожчали на 50% (такі деякі оцінки транспортних витрат при транспортуванні живого товару з колоній в новітні часи). На більш широкому матеріалі із залученням письмових джерел торгівля рабами між греками та колоністами вивчалася В. Д. Блаватським³⁶, А. І. Доватуром³⁷, Д. П. Каллістовим³⁸.

Сказане дає нам можливість стверджувати, що у середині V ст. до н. е. головною структурною частиною греко-скіфської торгівлі була не хлібна складова, а торгівля рабами, яка почала набирати системний характер і згодом стала основою багатства степових скіфів. Роль „донорів” у работоргівлі відводилася населенню лісостепу. Тобто, єдиною торговельною „монополією”, якою володіли степові скіфи у системі економічних відносин Причорномор’я була торгівля людьми.

У IV ст. до н. е. торгівля рабами набула системного характеру. За деякими археологічними матеріалами зі скіфських поховань цього періоду (а саме, аналіз надходжень парадного чорнолакового посуду та його знахідки у похованнях степових скіфів) помічено, що у цей час такий посуд надходив уже партіями і вони мали певну спрямованість³⁹. Очевидно у цей час уже сформувався досить постійний ринок виробів грецьких ремісників в обмін на „живий товар”. Основна маса рабів у цей час осідала в колоніях. Писемні джерела про рабів в Ольвії (повідомлення Макробія про осаду міста Зопіріоном і про звільнення рабів [Saturn., I, II, 33], декрет на честь Протогена [IOSPE I², № 32], в якому вони згадуються) доповнюються археологічними даними. Другою половиною IV ст. до н. е. датується відкрита на некрополі яма з 52 кістяками, на ногах двох

з яких збереглися кайдани⁴⁰. Визначити етнічну належність рабів важко, оскільки майна вони не мали. Можливо, якась частина простої ліпної кераміки лісостепового чи фракійського походження належала саме їм. Очевидно, необхідність у рабах примушувала мешканців Ольвії зберігати тісні мирні стосунки з кочовиками. Не менш, аніж колоністи, у мирних контактах з греками були зацікавлені і степовики. Тому версія про протекторат кочовиків над Ольвією⁴¹, з нашого погляду, дещо перебільшує роль скіфів у житті Ольвії.

Зростали потреби у рабах і в метрополії. Із середини IV ст. до н. е. афінська держава стала купувати рабів для громадських робіт та рудень⁴². Цю некваліфіковану робочу силу, серед інших країн Півночі, могла надавати Скіфія. Скіфські імена рідко зустрічаються в епіграфіці метрополії – епідаврські Асклепій Скіф, вільновідпущеник Сосій, родоські – два Афродісія Скіфа і Каліоппа скіф'янка (кінець III ст. до н. е.)⁴³, мабуть з причини того, що в епіграфіці згадуються головним чином лише майстри, домашні раби та вільновідпущеники. Ринок рабів не був насичений і потреби в них завжди існували.

Головними постачальниками рабів у другій половині V–IV ст. до н. е. в Ольвію та інші античні колонії залишалися кочові скіфи. Можна припустити, що рабовласницькі відносини, зародковий стан яких показаний вище, зазнали подальшого розвитку. За свідченням Фронтіна [Front., II, 4, 20] у неозброєній масі пастухів та землеробів, які супроводжували військо Атея під час війни проти трибаллів, були й раби. З повідомлення Клеарха Солійського, збереженого Афінцем [Athen., Dipnos., XII, 27], про жорстокість поводження скіфів із своїми рабами, впливає факт існування рабів у скіфів-кочовиків. Про домашніх рабів у скіфів писав Гіппократ [Hippocr., De aere. 28]. Однак, порівняно з попереднім періодом потреби в рабах у кочовиків не дуже зросли.

З'являються повідомлення античних авторів про вивіз рабів зі Скіфії [Polyb., IV, 38.4; Strabo, XI 11, 12]. Перший звертав увагу на високу якість цієї робочої сили. Страбон включає рабів до кочівницьких товарів, що вивозили з Північного Причорномор'я. Павло Оросій повідомляв про те, що в результаті війни Філіпа II Македонського і Атея на рабів було перетворено 20 тис. скіфських хлопчиків та жінок [Oros., III, 13, 4].

Одним із традиційних джерел надходження рабів у IV ст. до н. е. залишалося їхнє захоплення у лісостепу. Однак на цей час демографічний потенціал цього регіону вже був сильно ослаблений. У IV ст. до н. е. кількість городищ у Правобережному Лісостепу становила 7, селищ – 11, поховань – 230. Побудовано лише два городища⁴⁴.

Додалися нові джерела рабів, викликані стратифікацією скіфського суспільства та частково – ростом скіфського степового населення в IV ст. до н. е.⁴⁵. Скіфське суспільство розшаровувалося: з одного боку підвищувався середній рівень споживання, який підживлювався грецькими товарами, з другого – можливість оплатити їх рабами залишалася у кращому випадку на постійному рівні, а швидше за все – зменшувалася. Таким чином, до лісостепового джерела надходження рабів у середньоскіфський період, можливо, додався ще один – продаж у рабство співплемінників – степових скіфів.

Накопичені в результаті работоргівлі кошти не знайшли використання в економіці степових скіфів і не капіталізувались. Самозабезпечувана скотарська економіка номадів не потребувала особливих укладень. Не багато хто зі скіфів,

подібно Скілу, міг витратити одержаний прибуток на нерухомість в Ольвії, храмів та будинків вони не зводили і, за Геродотом, не цінували їх.

Тому єдиною статтею вкладення накопичених багатств з кінця V – початку IV ст. до н. е. стало зведення монументальних поховальних споруд, в яких зберігалися не тільки звичайні побутові речі, а й предмети розкоші – парадна зброя, золоті вироби, столовий посуд грецького виробництва. Саме ці речі надходили в Скіфію в обмін на „живий товар”. Оскільки йдеться про придбання золотих речей у греків, то вартість цих речей можна виразити у цінах Греції, а відтак – оцінити кількісно вартість окремих золотих виробів та непограбованих багатих поховань, як це зроблено нами на прикладі Товстої Могили⁴⁶.

У Північному Причорномор’ї серед п’яти еколого-економічних районів найрозвинутішим в економічному відношенні, очевидно, був Прибузько-Поінгульський (Ольвійський) район, в основі розвитку якого лежали економічні закони, притаманні економіці цивілізацій. Однак, „підживлювала” цей розвиток третя зона регіону, яка постачала центру енергетичні ресурси у вигляді дешевої мускульної енергії рабів зі Степової Скіфії.

Простежені деякі часові зміни у розвитку постачання рабів, яке залежало від економічних потреб центру (в даному випадку – Ольвії та її хори). Спробуємо показати основні етапи работоргівлі.

На самому початку співіснування скіфів і греків у VI – першій чверті V ст. до н. е. у Північному Причорномор’ї існувало три збалансованих в економічному відношенні досить незалежних та самозабезпечуваних соціально-політичних утворення – лісостепова Скіфія, Степова Скіфія та грецькі колонії, яким були відомі рабство і работоргівля. Оскільки і у греків-колоністів, і у скіфів з різних причин рабство не було розвинуто і потреби в рабах були невеликі, то й работоргівля мала досить помірний характер.

Ситуація докорінно змінилася у другій чверті V ст. до н. е. Урбанізація Ольвії збільшила потреби в „мускульній енергії” – в рабах для будівництва та ремісничого виробництва. Степова Скіфія почала відігравати активну роль у постачанні живого товару, змінюючи свій стереотип у ставленні до полонених – їх припинили вбивати, а почали продавати. Степовим скіфам стала очевидною підвищена рентабельність работоргівлі порівняно з будь-якою іншою. Найбільш вірогідним джерелом рабських ресурсів у V ст. до н. е. стало населення Лісостепу. У цей час було закладено основи економічної системи, яка породила феномен „багатої на золото” Степової Скіфії.

Період кінця V–IV ст. до н. е. відзначений зростанням попиту на рабів і в Греції, і в античних полісах Північного Причорномор’я. За даними писемних джерел зафіксовано підвищення цін на рабів як в Аттиці, так і в колоніях. Звідси – збільшення кількості золотих речей та предметів розкоші у скіфських похованнях.

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що основою росту багатства Скіфії була торгівля не хлібом, а рабами. Виходячи з цін на золото в Аттиці, можна вирахувати вартість будь-якого непограбованого скіфського поховання із золотом.

У середньоскіфський період у IV ст. до н. е. торгівля рабами набула системного характеру. Очевидно, у цей час уже сформувався досить постійний ринок „живого товару”. Основна маса поставок рабів у цей час осідала в античних

центрах Північного Причорномор'я. Змінюються джерела надходження рабів. Якщо у попередній період єдиним джерелом („донором”) було населення Лісо-степу, то у середньоскіфський період на ринки невільників надходять і зубожілі степові скіфи, праця яких знаходила застосування у кочовому та напівкочовому господарстві багатих родичів.

Таким чином, третя зона Побузько-Поінгульського еколого-економічного району, населена степовими скіфами, відіграла велику роль в економічному розвитку його ядра та центральних зон, заселених греками. Постійне постачання рабської сили як для самої Ольвії та її хори, так і для перепродажу у метрополію стало причиною не тільки стабільного розвитку Ольвійського полісу, а й частіше мирних відносин ольвіополітів зі степовими кочовиками. В організаційному ж відношенні це частки різних соціально-політичних утворень, які знаходилися на різних рівнях економічного розвитку і ніколи не входили в єдине політичне утворення.

- ¹ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. К., 1999; Ее же. Степная Скифия: палеоэкологический подход // Социальная структура ранних кочевников Евразии. Иркутск, 2005 – С. 110–129.
- ² Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – С. 294–301.
- ³ Шарыгин М. Д., Фоминых С. Б. Морфология и границы эколого-экономических районов // Изв. РГО. – 1987. – Т. 119. – Вып. 4. – С. 325.
- ⁴ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н.э. – С. 298.
- ⁵ Гаврилюк Н. А. Чернолаковые килики и канфары из степных скифских погребений // Археологические вести. – 2006. – № 13 – С. 151–194.
- ⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. – М., 1975. – С. 197–208.
- ⁷ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 74–75; 135–138.
- ⁸ Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии. – К., 1995 – С. 135.
- ⁹ Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990 – С. 60; Бунятян К. П. Скіфи // Археологія. – 1996. – № 4 – С. 138.
- ¹⁰ Щеглов А. Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н. э // Причерноморье в VII–V вв. до н. э. – Вани-Тбилиси, 1987. – С. 99–122.
- ¹¹ Бунятян К. П. Указ. соч. – С. 138
- ¹² Одрін О. В. Ресурсний потенціал та структура господарської діяльності античних держав Північного Причорномор'я у V–III ст. до н. е. / Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – 18 с.
- ¹³ Виноградов Ю. А. Особенности греко-варварских взаимоотношений на Боспоре в VI–III вв. до н. э. / Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1990 – С. 12.
- ¹⁴ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – 1980. – № 1. – С. 142–143.
- ¹⁵ Лейпунська Н. О. Економіка Ольвійської держави в V ст. до н. е. // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 20.
- ¹⁶ Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища // Скифский мир. – К., 1975. – С. 147–151; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987 – С. 86.
- ¹⁷ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990 – С. 61; Кримський А. Історія Туреччини. – К. – Львів, 1996 – С. 195.
- ¹⁸ Клячко Н. Б. Стелы гермокопидов как источник сведений о рабах: в. до н. э // ВДИ. – 1966. – №3 – С. 116.
- ¹⁹ Махортых С. В. Скарби VIII–VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи // Археологія. – 1996 – № 4 – С. 18.
- ²⁰ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С. 231–312.
- ²¹ Клячко Н. Б. Указ. соч. – С. 111; Кузнецов В. Д. Ремесленники-металлисты Эпидавра // Проблемы античной культуры. – М., 1986. – С. 43–47.

- 22 Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. – 1971. – №4 – С. 74–100; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. – М., 1983. – Т. 1. – С. 366–420.
- 23 Яйленко В. П. К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // ВДИ. – 1974. – №1. – С. 138–140, Он же. Вопросы интерпретации березанского письма Ахиллодора // ВДИ. – 1975. – №3 – С. 134–149.
- 24 Русяева А. С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. – К., 1987. – С. 134–154.
- 25 Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч. – С. 93
- 26 Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // Археологія. – 1991. – №3. – С. 85.
- 27 Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч. – С. 93.
- 28 Там же. – С. 80.
- 29 Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов // СА. – 1987. – №1. – С. 21–34.
- 30 Вахтина М. Ю. Греко-варварские контакты VII–VI вв. до н.э. по материалам степной и лесостепной зон Северо-Западного Причерноморья и Крыма / Автореф. дисс... канд. ист. наук. – СПб., 1984 – С. 18.
- 31 Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч. – С. 150.
- 32 Гаврилюк Н. О. Економічний аспект відносин кочового та осілого населення Північного Причорномор'я в VI – середині V ст. до н. е. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 286–293.
- 33 Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989. – С. 135.
- 34 Шрамко Б. А. Указ. соч.
- 35 Челеби Евлия. Книга путешествий. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 7.
- 36 Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА. – 1954. – Т. XX. – С.31-54.
- 37 Доватур А. И. Рабство в Аттике VI–V вв. до н. э. – Л., 1980. – 133 с.
- 38 Каллистов Д. П., Нейхардт А. А., Шифман И. Ш., Шишова И. А. Рабство на периферии античного мира. – Л., 1968. – 267 с.
- 39 Гаврилюк Н. А. Чернолаковые килики и канфары из степных скифских погребений // Археологические вести. – 2006. – № 13 – С. 151–181.
- 40 Козуб Ю. И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 295–296.
- 41 Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – СПб., 2005. – С. 107–113.
- 42 Казакевич Э. Л. Рабы как форма богатства в Аттике в IV в. до н. э. (по данным речей Демосфена) // ВДИ. – 1958. – № 2. – С. 90–113.
- 43 Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА. – 1954. – Т. XX. – С. 46.
- 44 Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. – С. 135.
- 45 Гаврилюк Н. А. Тимченко Н. П. Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. – К., 1994. – С. 41.
- 46 Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – С. 284–287.